

נורית גוברין

קריאת הדורות

ספרות עברית במעגליה

"לשנה הבאה בירושלים"

על סיפורו של ש"י עגנון "מסובין"

פעם נוספת גיליתי את חין ערכו של עגנון וגודל קסם אמנותו. כשבחרתי את הסיפורים לאנתולוגיה על הזוגיות 'קפה חם בבוקר',* באופן טבעי התחלתי בסיפורי הזוגיות החשובים והמפורסמים של עגנון, שכולם אוהבים לאהוב ולכתוב ולדבר עליהם, והם משמשים מקור השראה לסופרים ולמשוררים. חשקתי מאוד לכלול במבחר שלי את "פנים אחרות" או את "הרופא וגרושתו" או את "פרנהיים", מפני שחשבתי שלא תיתכן אנתולוגיה על זוגיות בלעדיהם. אבל מכיוון שלא קיבלתי את רשותה של הוצאת שוקן, ולוותר על נוכחותו של עגנון לא יכולתי, הסכמתי להצעת הפשרה של רחלי אידלמן מהוצאת שוקן לייצג את עגנון באמצעות סיפור שאיננו כלול בתכנית הלימודים. בעזרת עמיתי וידידי, חוקרי עגנון המובהקים, ובמיוחד בעזרתו של דן לאור, הגעתי ל"מסובין".

פעם נוספת התברר לי, כי מה שיש בים הגדול יש בטיפה ממנו, וכי בסיפור קצר זה, על כל גלגוליו, מיוצגת אמנות הסיפור של עגנון במלואה ובתמציתה. לאחר שהתעמקתי בסיפור, שתחילה הרגשתי כאילו נכפה עלי בליט ברירה, כתחליף לדבר האמיתי, התברר לי ש"מעז יצא מתוק". למעשה, הרוויחה האנתולוגיה מאילוף זה, והתעשרה בסיפור חשוב שיש בו גם זווית ראייה נוספת, חדשה ובלתי שגרתית. גם אני זכיתי בכך שניתנה לי הזדמנות להפנות את הזרקור לסיפור-פנינה זה, שעד כה נבלע בתוך הסיפורים הרבים האחרים המשולבים ב'הכנסת כלה'. אני רוצה לשתף אתכם בזה בתהליך הקריאה, ההבנה והפענוח של סיפור זה, שהיה מנת חלקי. הדרך היתה מן המאוחר אל המוקדם. מן הנוסח הקאנוני של הפרק "מסובין" ששובץ ברומן 'הכנסת כלה' משנת תשי"ג, שהוא גם הנוסח שנכלל באנתולוגיה, אחרונית אל נוסח מוקדם שלו ב'הכנסת כלה' (תרצ"א) ומשם עוד אחרונית אל שני נוסחי הפרק כסיפור עצמאי: תחילה בשם: "הסדר" ב'הצפירה' תרע"ג; ולאחר מכן בשם "מסובין" בתוך 'על כפות המנעול, סיפורי אהבים' (ברלין, תרפ"ב).

בשלב הראשון של הקריאה חשבתי לכלול אותו כסיפור שייצג איזה פן רומנטי באנתולוגיה, שלא מצאתי בסיפורים האחרים. חשבתי שהסיפור ימלא את המשבצת החסרה בסולם המגוון של היחסים בין בני זוג במבחר הסיפורים וייצג את הפן של ההצלחה של 'פרק ב' בחיי אלמן ואלמנה, שמצאו זה את זה ביזמת האישה וכל אחד מהם יצא נשכר מנישואים אלה. חשבתי ש'הלקח' מסיפור זה יהיה, שיש סיכוי ל'תיקון' הבדידות של אלמן ואלמנה גם בשלב מתקדם של חיייהם. אבל ככל שקראתי והתעמקתי יותר, כך הלך הסיפור והתהפך לנגד עיני, והתגלה כניגוד גמור לתפיסתי הראשונה, הרומנטית והאידיאלית.

התברר לי, כפי שכתבתי גם בהערותי הקצרות לסיפור זה באחרית דבר לאנתולוגיה,

* דברים במסיבה בבית עגנון בירושלים (27.10.1995) לאנתולוגיה 'קפה חם בבוקר', סיפורים עבריים על זוגיות' בעריכתי, הוצ' עקד גוונים, תשנ"ה.

שהסיפור, בצורתו באחרונה, כפי ששובץ ב'הכנסת כלה' הוא דווקא סיפור של החמצה, סיפור כישלון 'פרק ב' של הזוגיות, מכיוון שהאישה נכשלה בכך-זוג שאינו הגון ואינו ראוי לה, אבל בה בשעה גילתה את כוחותיה ואת ביטחונה העצמי. כשם שהיא היתה זו שתכננה בעדינות, בתבונה ובתושייה את ההתקרבות ביניהם שהביאה לנישואים, כך היא היתה זו, שלא היססה להסיק מסקנות משנוכחה שנכשלה באדם שאינו ראוי, ופירקה אותם והתגרשה ממנו. משנוכחה שלא יהיה לה עזר כנגדה לעלות עמו לארץ ישראל, העזה והגשימה את חלומה הגדול ועלתה לבדה, בכוחות עצמה. הזוגיות של 'פרק ב' נכשלה, אבל הגשמת חלום העלייה לארץ ישראל של האישה הצליחה. התברר שאישה יכולה להגשים חלום גם ללא העזר כנגדה.

אולי אעז ואומר, שייתכן, שהמהפך שעברתי אני ביחסי לסיפור, משקף את המהפך שעבר עגנון עצמו ביחסו אליו. נדמה לי, שאכן בראשיתו, כסיפור עצמאי, היה הסיפור תמים, רומנטי ואידילי עם יותר משמץ של אירוניה על השמש העני, שהצליח להינשא לאלמנה עשירה. ורק בהמשך גילה עגנון עצמו את מלוא הפוטנציאל הטמון בסיפור זה, בעיקר עם שיבוצו לתוך 'הכנסת כלה'. במעמדו החדש, כחלק מ'הכנסת כלה', ולא עוד כסיפור עצמאי, יש לסיפור תפקיד במערך הכולל של הרומן, כאנטיתזה ריאליסטית למעטפה האגדית-האידילית של הרומן.

משעה ששובץ הסיפור העצמאי כפרק ב'הכנסת כלה', חרג מגבולות הפרק שיוחד לו, וניתנו לו 'חיים' במקומות שונים ברומן לפניו ואחריו. גיבורי הסיפור וגורלם הם נושא לשיחת הבריות, וממנה לומדים לא רק על מה שאירע להם במהלך חיי הנישואים ולאחר פירוקם, אלא גם על הסיבות לכישלון חייהם המשותפים.

אבל בעיקר מושגת באמצעות ה'זכרות אלה שמחוץ לפרק, הבנה טובה יותר של אופי הגיבורים ומניעיהם. באמצעות 'חיים' אלה שמחוץ לסיפור העמיק עגנון את הקשב לסיפור, והפנה את תשומת הלב לצדדים באופיים של הגיבורים ובהתנהגותם, שבלעדיהם היו עלולים ללכת לאיבוד.

בקריאה חוזרת, מתברר שההדגשה על עיניו המשוטטות של השמש על רהיטי הבית וצידודו, מבשרת על חמדנותו ועל נישואי-החשבון שלו (ראה בהמשך בהשוואה בין הנוסחים השונים בתיאורים אלה).

הזכרות השונות של סיפור זה ברומן, שהן אמצעי קבוע ב'הכנסת כלה', הופכות את הרומן לאחדות אורגנית, ומספחות את הסיפורים העצמאיים. עם זאת, ההקשר הכולל מעניק לכל סיפור וסיפור את משמעותו. במקרה זה, התהפכה המשמעות של הסיפור, באמצעות ההקשר, מזו שהיתה לו בהיותו סיפור עצמאי. מסיפור רומנטי של הצלחת 'פרק ב' בחיים, לסיפור של החמצה, של נישואי-חשבון, של אישה שנכשלה בגבר שאינו ראוי לה, אבל בסופו של דבר גילתה את כוחותיה ואת עצמאותה.

מתוך ההקשר מתברר שיחיאל מיכל השמש מתנהג התנהגות טיפוסית של "עבד כי ימלוך" המתנשא בגסות על האחרים, ודורש שישמשו אותו וייתנו לו 'כבוד' פומבי גלוי, פי שלושה מאשר נותנים לאחרים:

בתוך כך נשמע קול השמש קורא / ישראל עם קדושים עורו נא התעוררו נא קומו נא לעבודת הבורא, / ונשמעו שלוש דפיקות על הדלת. אמר אורח אחד, הן קול חדש שמעתי, קולו של מי הוא? אמרו לו, קולו של השמש. אמר, כלום איני מכיר את קולו של מיכל השמש? אמרו לו, שבק מיכל את השמשות. הוסיף קמואל חתנו של רבי אפרים ואמר, ועכשיו שמש זה שהוא מעורר בעלי בתים לתפילה דופק על דלתיו של מיכל, ולא עוד אלא אצל כל בעלי בתים הוא דופק שלוש פעמים ואצל מיכל שלוש פעמים שלוש. אור לארבעה עשר מביא לו נר של שעוה לבדיקת חמץ וערכות בחג ומלקה אותו בערב יום הכיפורים ומודיע לו את התקופה ואת הַיַּאֲרֵצִי"ט של אביו ואמו, וכן כל המלאכות ששמש עושה לבעל בית מדקדק בהן מיכל שיעשו אצלו יותר מכל בעלי הבתים. אמר רבי זכריה, ובחנוכה ספק אם יוצא ידי חובתו בשמש של שעוה, אלא מבקש להדליק בשמש חי. כל כך למה? מפני שהוא בעלה של שרה לאה האלמנה. שאל האורח את המסובים, מה ענין מיכל השמש אצל שרה לאה הנגידה? (עמ' קפט-קצ)

לאחר הקדמה זו, שאינה מבשרת טובות, ומקרינה על הדרך שבה יש לקרוא את "מעשה רבי מיכל שמש עם הנגידה שרה לאה", בא הסיפור עצמו בפרק השלושה-עשר בספר הראשון: "מסובין". ומסיומו, המחורז כשיר עממי, מתברר שבשרה לאה הנגידה, "ניתנה בינה יתרה", בתוקף היותה אישה, והיא עלתה לירושלים. סתם ולא פירש. האם עלתה לבדה? ובעיקר: למה מרמזת "בינה יתרה" זו? התשובה ניתנה במקום אחר, מחוץ לגבולות הפרק, בספר השני בפרק החמישי, בסעיף "זיווגין", שבו שומע רבי יודיל את שיחת הבריות, כלומר את הרכילות, הקשורה בהנמקה של גירושיהם:

מה חדשות יש בעולם? אמר לו חבריו, שמעתי ששרה לאה נתגרשה מבעלה. למה? שהנגידה ניסת לו למיכל על מנת שיעלה עמה לארץ ישראל, ומאחר שלא עלה עמדה ותבעה גט. ולמה לא עלה? יום טוב שני של גליות נראה לו בחלום בפנים מפוחמות והכיר שקשה לו להחליף קדושת יום טוב שני בקדושת ארץ ישראל. מתוך דבריהם למד רבי יודיל שאותם אנשים מספרים באותו שמש שדיברו בו אצל רבי אפרים שנשא את שרה לאה הנגידה ולבסוף הפכה לו הצלחתו פנים. אמר רבי יודיל, כמה גדולים דברי נטע שאמר שאין אדם יוצא ממערכת מזלו. ואמר רבי יודיל, מימי לא נתקנאתי באדם חוץ מבאשה אחת שעלתה לארץ ישראל ולא בְּזִיתִי לאדם חוץ ממיכל שמש שהיה יכול לעלות ולא עלה. ואמר רבי יודיל, הלואי שאעלה לארץ ישראל ויום טוב שני ימחול על עלבוננו (עמ' רפטר-צ).

עוד נזכר מיכל השמש, שחזר לבדידותו, ולתפקידו הקודם, כשמש, בספר השני בפרק החמישי בסעיף: "בזכות טיפת י"ש":

אבל למחר הגיע רבי יודיל לביתו של רבי אפרים, והגיע בשעה שכתבו תנאים לבתו של רבי אפרים, והיו שם [- -] וכל חשובי העיר. וחזן העיר עומד ומזמר ומיכל השמש משמש לפניהם. מאחר ששרה לאה הנגידה נתגרשה ממנו (עמ' רצבר-צג).

וכך יש בסיפור הנמקה כפולה. כזו המאפיינת את מיטב יצירתו של עגנון: פסיכולוגית גלויה ושרירותית סמויה. ההנמקה הפסיכולוגית הגלויה מבטאת את הקושי שבנישואים בין

על סיפורו של ש"י עגנון "מסובין"

בני מעמדות שונים, ובין בני זוג שאופיים שונה: רוחני וחומרי, שאינם חולקים יחד תכניות משותפות לעתיד. ארץ ישראל המפרידה ביניהם, היא גם משל לנתק הרוחני ביניהם ולכך שאין ביניהם בתחום מרכזי זה בחיי הנישואים שום דבר משותף. ולכן טובה הבדידות מהיחד הלא מוצלח, שהוא מדומה וחיצוני. לפי ההנמקה השרירותית הסמויה, נועד מיכל השמש מטבעו לשמש אחרים, ומשניסה לחרוג מ"יעודו" זה, ולכפות על אחרים לשמש אותו, לקה והוחזר למהותו הראשונית. דבר זה אף נאמר במפורש בכמה מן ההזכרות של דמותו של מיכל השמש מחוץ לסיפור "מסובין". כגון זו שנזכרה לעיל לאחר גירושיו של מיכל, שבה ציטט רבי יודיל את נטע העגלון: "שאינ אדם יוצא ממערכת מזל"ו" (עמ' רצ) ועוד קודם, בדברי נטע עצמו:

הוא שאמרת, שוטה היה מיכל שביקש לפטור עצמו ממלאכתו, / שאין אדם יכול להפקיע עצמו ממערכתו (עמ' ר-רא).

וזאת בניגוד לנטע בעל העגלה המעיד על עצמו:

אבל אני נטע בעל עגלה איני מפקיע עצמי ממערכתו אלא עומד בתפקידי (עמ' רצ).

היחסים בין הסיפורים המשובצים ברומן ובין האידיאה הכוללת של הרומן עצמו הם מורכבים עד מאוד, וכבר עמדו על כך רבים וטובים. נדמה שסיפור זה, מבטא את העמדה, המנוגדת לכאורה, למאמץ המרכזי של 'הכנסת כלה': למצוא שידוך מתאים לבת, למצוא בן-זוג ולהגיע לחתונה. לפי עמדה מנוגדת זו, החתונה היא ההתחלה ולא הסוף או השיא, והעיקר מתחיל אחריה: מה קורה בין בני הזוג לאחר החתונה. לא די למצוא בן-זוג סתם, יש למצוא בן-זוג ראוי, שאפשר לקיים עמו חיי שיתוף והרמוניה מלאים, ולא באופן שצד אחד ינצל את האחר וייקח והצד האחר יהיה המנוצל ורק ייתן. הבנה זו, מכניסה ממד אירוני של ספק לרומן כולו, שבו כל המאמצים מרוכזים במציאת בן-זוג, ולא ניתנה בו שום מחשבה להתאמה ביניהם ולאופן שבו יחיו יחד לאחר החתונה.

ואולי יש גם 'לקחים' נוספים, על הקושי המיוחד של נישואים בין עני ועשירה (שזה גם מה שקורה בסיפור המרכזי של 'הכנסת כלה' בהיפוך המינים: הכלה ממשפחה ענייה ובן-זוגה ממשפחה עשירה); בין מי שנועד לשמש ורוצה לחרוג מגורלו זה; בין מי שהוא נהנתני באופיו, ובעיקר מי שרוצה להשלים חסר חומרי שסבל ממנו כל חייו, ובין מי שחשוב לו להגשים חלום גם במחיר של ירידה ברמת החיים. נישואים של חשבון ולא נישואים של שותפות רוחנית, מועדים לכישלון. ואין ספק שבכך לא מוצתה מלוא משמעותו של הסיפור. זהו גם סיפור 'פמיניסטי' במובן שבו האישה לוקחת את גורלה בידיה, יוזמת ופועלת לחיבור, אבל גם יודעת להסיק מסקנות מכישלונה וליזום את הפירוק ובעיקר להגשים את חלומה לעלות לארץ ישראל בכוחות עצמה. בכך היא מצטרפת לנשים החזקות ביצירתו של עגנון, אבל בווריאציה חיובית, שכן אהדת הקורא הפעם נתונה לה ולא לגבר.

איך התהפך הסיפור הרומנטי ונעשה לסיפור של החמצה? מובן שאין זו המסגרת לניתוח מפורט של השינויים מנוסח לנוסח בארבעה נוסחי הסיפור המתחלקים לשתי קבוצות: שני נוסחי הסיפור העצמאי (תרע"ג; תרפ"ב) ושני נוסחי הסיפור כפרק ב'הכנסת כלה' (תרצ"א; תשי"ג).

תובאנה כאן דוגמאות נבחרות בלבד, להצגת היפוך זה. השינויים מנוסח לנוסח, מעידים על התהליך ההדרגתי שעבר עגנון עצמו, בשעה שגילה, קמעה קמעה, את מלוא האפשרויות הטמונות במערך היחסים בין הנגידה והשמש, שדומה, שתחילה לא עמד עליהם. הדוגמאות נבחרו בשלושה עניינים:

- א. דרך התבוננותו של מיכל השמש בבית שרה לאה;
- ב. הזכרת ארץ ישראל;
- ג. סיום הסיפור.

לא תיערך השוואה, למשל, באווירה הארוטית שנוצרה ביניהם כגבר וכאישה; בשאלה אם ואיך תכננה שרה לאה את כניסתו של מיכל השמש לביתה; במשחק המפתחות ועוד כיוצא באלה.

הערות כלליות לשינויים:

1. שני זוגות הנוסחים דומים ביניהם, והשינויים בתוכם אינם גדולים.
2. השינויים הבולטים ביותר הם בין הסיפור העצמאי לבין הפרק המשובץ ברומן.
3. ההבדל המרכזי בין נוסחי הסיפור העצמאי לנוסחי הסיפור כפרק ברומן הוא, שגם כשאין שינוי בנוסח, ואולי דווקא כשאין שינוי כזה, ההקשר החיצוני מכריח את הקורא לקרוא אחת אותם תיאורים עצמם, לאחר מה שהוא יודע על סופם של נישואים אלה ועל אופיים של הגיבורים וקורותיהם לאחר הגירושיין. מה שהיה קודם בגדר ראייה תמימה נראה מתוך ההקשר החדש ראייה מתוך חשבון מפוכח.
4. ארבעת הנוסחים הם אלה: הסיפור העצמאי: 1. "הסדר" (תרע"ג); 2. "מסובין" (תרפ"ב). פרק ב'הכנסת כלה': 3. "מסובין" (תרצ"א); 4. "מסובין" (תשי"ג).

א. ההתבוננות בבית ובכליו

1. נוסח ראשון (תרע"ג)

* "ראה שהחדר מסויד נאה, הקרקע צהבהב ויפה ומכל זווית וזווית נוצץ חג"
* "הפך יחיאל-מיכל עיניו לכאן ולכאן וראה בטובה של בעלת הבית ושוב לא היה יכול לזוז ממקומו"

* "שלא מדעת נטל את המפתחות והטילם במקום שהטיל ונתן עיניו בכרים והביט בהם כאילו ניתן עליהם מזיו שכינה של מעלה ועמד ושנה את מקומו כמה וכמה פעמים, תחלה כך מכסא לכסא עד שהגיע קרוב להיסב [- - -]"

* "היתה עינו האחת נתונה ביין המתוק והצלול והשניה מרפרפת כלפי כל פינות הבית הנקיות והמזהירות והרהר הרהורים יפים: כמה נאה מקום זה [- - -]"

2. נוסח שני (תרפ"ב)

* "ראה שהחדר מסויד כהלכה, והקרקע צהובה ויפה, היסבה נאה בכמה כרים וכסתות מרוקמים [- - -]"

* "נתן יחיאל מיכל עיניו בבית וראה בטובה של בעלת הבית, לא היה יכול לזוז [- -]"
* "נטל יחיאל מיכל צרור מפתחותיו והטילם במקום שהטילם, ונתן עיניו בכרים לבנים אלו. והיה מציץ בהם כאילו ניתן אליהם מזיו של מעלה".

* "היתה עינו האחת נתונה ביין הצלול והשניה מרפרפת על כלי הבית המבהיקים בהוד זָפִים והרהר בלבו: כמה נאה מקום זה [- -]"
מסקנה: התיאורים דומים, וההדגשה היא על המודעות הגוברת והולכת של יחיאל מיכל לבית העשיר שנכנס לתוכו ולבעלת הבית המוצלחת: גם עשירה וגם מושכת. המפתחות הם מפתחות סתם.

3. נוסח שלישי (תרצ"א)

* "ומצא לפניו דירה נאה וכרים נאים ליסב עליהם ושולחן מלא כלי כסף עומד באמצע [- -]"

* "ראה מיכל כל אותה הטובה של בעלת הבית"
* "נטל מיכל מפתחותיו של בית המדרש והטילם במקום שהטילם והיה מציץ ומביט על כל אותן הכסות הלבנות שהתקינה [- -]"

* "היתה עינו האחת נתונה ביין ושניה בכלי הבית, הרהר בלבו כמה נאה מקום זה [- -]"

4. נוסח רביעי (תשי"ג)

* "ונכנס ומצא לפניו דירה נאה וכרים נאים ליסב עליהם ושולחן מלא כלי כסף ובקבוק יין עומד על השולחן [- -]"

* "ראה מיכל כל אותה הטובה שפרוסה בבית ולא היה יכול לזוז, כאילו דבקו אבריו למקום ישיבתו".

* "נטל מיכל מפתחותיו של בית המדרש והטילם במקום שהטילם והיה מציץ ומביט על כל אותן הכסות הלבנות שהתקינה בהן שרה לאה את ההסיבה".

* "היתה עינו האחת נתונה ביין ושניה בכלי הבית. הרהר בלבו כמה נאה מקום זה שידיה של אשה מטפלות בו".

מסקנות:

א. הגדלת תיאורי העושר והרווחה שבבית.

ב. המפתחות הם מפתחות בית המדרש, ואם קודם הם מפתחות סתם, ומעידים על כוונתו להיות בעל-בית בבית זה, הרי כעת נוסף על כך הוא מסלק את הקדושה (בבית המדרש) מפני העושר שבחולין (בבית האלמנה העשירה).

ג. התבוננות בכלי הבית, מחזקת, לאור ההקשרים החיצוניים, את החמדנות והחשבונאות, במיוחד שלא נענה לדבריה המפורשים שהיא מחפשת שותף לעלות עמו לארץ ישראל.

ב. ארץ ישראל

1. נוסח ראשון (תרע"ג)

* "לכשתזכה לעלות לירושלים הריהי נודרתו (את אגן המים המפואר) למקום קדוש לבית הכנסת שיהיו הכהנים נוטלים את ידיהם מתוכו בעלותם אל הדוכן"
* "ודומה עליהם, כי כבר יסעו אף ישבו בספינה שם, על הים הגדול, אל ארץ ישראל, אשר נכספה נפשם להתאבק ברגבי עפרה ולהזין עיניהם במקומות הקדושים"
* "ור' יחיאל מיכל מזמר ואומר: "לשנה הבאה בירושלים!"
מסקנה: הרעיון לעלות לארץ ישאל אינו מרפה מן האישה, ומחשבותיה סובבות סביבו, ובסיום, דומה שהוא מאחד את שני בני הזוג.

2. נוסח שני (תרפ"ב)

* "והדמיון הנטוע באדם מדמה לו שכאן רצועה מארץ ישראל".
מסקנה: ארץ ישראל כמעט שאינה נזכרת. את מקום אגן המים המפואר תפס "דלי מים". לא ברור מי הוא המעיד על מקומה של ארץ ישראל.

3. נוסח שלישי (תרצ"א)

העיקרון: הרחבת מקומה של ארץ ישראל בעולמה של האישה, כבר בשיחה הראשונה עם מיכל השמש, צריך להתברר לו ממנה, שהיא מחפשת שותף לעלייה לארץ ישראל. ארץ ישראל נזכרת בצורה מפורשת, עוד לפני הכנסתו של הגבר לבית, ואילו בנוסח הראשון, היא נזכרת רק במחשבותיה של האישה, כשהוא כבר בתוך הבית, אבל איננו יודע דבר על כך. וכך, עוד לפני כניסתו לבית, בשעה שהם משוחחים כשהוא עומד כרומיאו מתחת לחלון של יוליה שלו היא אומרת:

* "אף אני שואלת את עצמי שרה לאה מה לך פה ומי לך פה? בנים גדלתי ורוממתי והם עזבו אותי ואני שכולה וגלמודה כשולחן לאחר הסעודה. סבורה הייתי לעלות לארץ ישראל ואהיה סמוכה למקומות הקדושים ולא אהיה נזכרת תמיד בדידות שאני בדודה כל הימים. אלא שחוזרת הקושיא למקומה, היאך אשה הולכת יחידה למקום שאין מכירים אותה, חברים כל ישראל, מכל מקום לבי נוקפני לעלות יחידה." (עמ' רלו)

תגובתו מעידה לכאורה, שקלט את המסר: "באותה שעה נתמלא מיכל רחמים עליה", אבל מן ההמשך מתברר, שקלט את חולשתה "כנגד זה שאמרת אשה אני" ולא קלט את העיקר.

* "והדמיון הנטוע באדם מדמה להם שכאן רצועה מארץ ישראל והם מזמרים שיר השירים בנחת." (עמ' רלט)

מסקנה: אמנם כמו בנוסח הקודם, לא ברור מי הוא המעיד על מקומה זה של ארץ ישראל, אבל בדבריה בשיחה המקדימה עמו, יש לשער שהיא מנסה לייחס את הרגשתה זו גם לו.

4. נוסח רביעי (תשי"ג)

העיקרון: מקומה של ארץ-ישראל כמו בנוסח הקודם:

* "שואלת אני את עצמי, שרה לאה מה לך פה ומי לך פה? בנים גדלתי ורוממתי והם עזבו אותי ואני שכולה וגלמודה, כשולחן אחר הסעודה. סבורה הייתי לעלות לארץ ישראל ואהיה סמוכה למקומות הקדושים ולא אהיה בדודה כל הימים, אלא שחזרת הקושיא למקומה, היאך אשה הולכת יחידה למקום שאין מכירים אותה. חברים כל ישראל, מכל מקום לבי נוקפני לעלות יחידה."

ותגובתו של מיכל דומה לזו שבנוסח הקודם. הוא קלט את חולשתה "נתמלא מיכל רחמים עליה", ולא קלט את חיפושה אחר שותף להגשמת חלומה.

* "והדמיון הנטוע באדם מדמה להם שכאן רצועה מארץ ישראל והם ישובים להם זה כנגד זה ומזמרים שיר השירים בנחת."

מסקנה: משפט זה חוזר בשלושת הנוסחים, להוציא את הנוסח הראשון, שבו מיכל הוא, כביכול, שותף לרעיון לעלות לארץ ישראל, אבל, למעשה, דבריו אלה הם רק מן השפה ולחוץ, סיסמה ריקה מתוכן, מילים בלתי מחייבות.

ג. סיום הסיפור

1. נוסח ראשון (תרע"ג)

* "והדמיון הנטוע באדם מדמה לו, כי פה רצועה מארץ ישראל, כי מרגיש הוא אוירה של ארץ ישראל. רננת צפרים כבר תהגה בין עפאים וקול ישורר בבית שרה לאה האלמנה, קול ישורר 'שיר השירים'".
מסקנה: סיום אידילי רומנטי, בנוסח שיר השירים.

2. נוסח שני (תרפ"ב)

* "מתון מתון הם מזמרים שיר השירים. הלילה עובר וצפרי הבוקר אומרות פרקי שירה וקול גבר ישורר בבית שרה לאה שיר השירים".
מסקנה: נוסף הפן הארוטי: "קול גבר", יחד עם הסיום הרומנטי האידילי המזכיר את שיר השירים.

3. נוסח שלישי (תרצ"א)

הסיום בשני טורים מחורזים כשיר עממי:

* "סוף מעשה מיכל / שנתן בו אל דעה // ונשא את הנגידה / מרת שרה לאה"
מסקנה: כאן נכנסת, אולי לראשונה, האירוניה, השוברת את הסיום הרומנטי בנוסח הסיומי הקודמים הרומנטיים, האידיליים והארוטיים: "קול גבר" ו"שיר השירים". כלומר, מיכל השמש צריך להיות טיפש גמור, כדי להחמיץ הזדמנות פז זו שנפלה לידו לשפר את מעמדו. ולכן מוזכר גם הבדל המעמדות ביניהם באמצעות המילה "הנגידה" ולא נזכר מקצועו: "השמש" אלא שמו בלבד. בכלל יש להעיר שבאמצעות ההזכרה או ההשמטה של מעמדה

הרם של האישה – "נגידה" ושל מקצועו הלא מכובד ביותר של האיש – "שמש" – משחק עגנון במשמעויות שאותן הוא רוצה להדגיש: גבר מול אישה או הבדלי מעמדות ונישואים של חשבון.

4. נוסח רביעי (תשי"ג)

הסיום בארבעה טורי שיר מחורזים. על שני הטורים האירוניים הקודמים, נוספו שני טורים אירוניים עוד יותר, ההופכים את קודמיהם על פיהם, בכל מה שנוגע ל"דעה" של מיכל מול "בינה יתרה" של "האישה", באמצעות המילה "אבל":

* "סוף מעשה מיכל / שנתן בו אל דעה // ונשא את הנגידה / מרת שרה לאה // אבל באשה נתנה / בינה יתרה // שעלתה לירושלים / כמו שנשמע מהרה".

מסקנות: אמנם סיום זה סתם ולא פירש אם עלתה לבדה, אבל מתוך ההקשר של האזכורים החיצוניים של הסיפור אמנם כך אכן מסתבר, והסיפור כולו מקבל את משמעותו החדשה: החמצת ההזדמנות של השמש; גילוי עצמאותה וכוחותיה של האישה שהעזה והגשימה את חלומה.

ההשוואה בין ההזכרות החיצוניות של מעשה רבי מיכל שמש עם הנגידה שרה לאה, בשני נוסחי 'הכנסת כלה' מגלה שהשינויים ביניהם מזעריים. מתוכם נזכיר שינוי אחד משמעותי, שיש בו כדי להגדיל את הניגוד המעמדי ביניהם:

בנוסח תרצ"א של הכנסת כלה, בהקדמה לפרק "מסובין" נכתב:

אמר אותו אורח כל כך למה? אמרו לו מפני שהוא בעלה של שרה לאה האלמנה. שאל האורח את המסובים מה ענין מיכל שמש אצל שרה לאה? (עמ' רלב)

ואילו בנוסח תשי"ג נוספת המילה: "נגידה" בניסוח: "מה ענין מיכל השמש אצל שרה לאה הנגידה?" (עמ' קצ). כלומר, בנוסח המאוחר נוספה המילה: "הנגידה", המבליטה את מעמדה הרם לעומת מעמדו הנמוך, יחד עם ה"א הידיעה שנוספה למקצועו כשמש. האירוניה של "בעלה של שרה לאה האלמנה" כשהיא כבר נשואה ואינה אלמנה, נשארה בשני המקומות, לא רק ככינוי ראיסטי לזהותה, אלא גם כרמז למעמדה האמיתי, ולנישואים שלא שינו אותה.

שינוי אחר: בנוסח תרצ"א במקום שהבריות מרכלים על גירושיהם וסיבתם לומד רבי יודל שמדברים באותו שמש והמסקנה ספק שלו ספק פרי שיחת הבריות היא: "ולבסוף בגדה בו הצלחתו" (עמ' ס). ואילו בנוסח תשי"ג, נכתב: "ולבסוף הפכה לו הצלחתו פנים" (עמ' רצ).

שינויים אלה יש בהם כדי להעיד על גלגוליו של הסיפור שנתהפך מסיפור רומנטי לסיפור של החמצה, במיוחד מצד הגבר, ולסיפור של הצלחה מצד האישה. אותה אישה שחששה בעבר לעלות לבדה לארץ ישראל, גילתה, לאחר שנוכחה שנכשלה בבן-זוג שאינו ראוי לה, את כוחותיה. כשם שידעה ליזום את החיבור הראשון עם הגבר, כך ידעה גם ליזום את ההיפרדות ממנו: "נתגרשה ממנו". לאחר הגירושין התברר לה שאין לה אלא לסמוך על עצמה והצלחה להגשים את חלום עלייתה לארץ ישראל בכוחותיה שלה.